

Забутий гетьман Іван Самойлович

*Портрет гетьмана Івана Самойловича.
Невідомий художник. XIX ст. З колекції К.М. Скаржинської*

СЕРЕД багатьох історичних персонажів української козацької минувшини дивним чином загубився один із найцікавіших персонажів кінця доби Руїни та передмазепинської доби гетьман Іван Самойлович, який, отримавши державну владу в часи повної руйнації країни, залишив її спокійною та економічно стабільною напередодні економічного і культурного злету, що стався за його наступника Івана Мазепи. Цьогоріч з ініціативи Українського інституту національної пам'яті згідно з Постановою Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2020 році» 400-річчя від дня народження гетьмана України Івана Самойловича, життя і діяльність котрого нерозривно пов'язане зі славним козацьким Полтавським краєм, відзначається на державному рівні.

**Людина «в письмі козацьким розумна та
до людей чемна і прихильна»**

Іван Самойлович Самойлович – військовий державний і політичний діяч, Гетьман України, реформатор. Так характеризують його дослідники історії України. У низці джерел як рік народження називають 1620-й. Також більш-

менш точно відомі число і місяць народження завдяки уродженцю Полтави, українському поету барокової доби Іоанну Величковському. Він у 1687 році підніс гетьману ікону із зображенням Іоанна Кущника – небесного покровителя Самойловича та власноруч написаний на його честь панегірик. Частина істориків стверджує, що народився майбутній гетьман між 8 і 22 січня. Адже в ті часи під час хрещення давалося ім'я святого пошанування, а день пам'яті святого Іоанна Кущника відзначався 15 січня. Іван Самойлович народився в родині священника і, найвірогідніше, був охрещений батьком у день свого народження – тобто саме 15 січня. До речі, народження в родині священника недоброзичливці закидали йому все життя, називаючи Поповичем.

Місцем народження стало містечко Ходорків (нині Житомирська область). Невдовзі, близько 1640 р. родина переїжджає у містечко Красний Колядин Прилуцького полку. З огляду на загальну ситуацію в Речі Посполитій того часу та ставлення польської шляхти до православ'я висловимо припущення, що сталося це через гоніння на православ'я та православних священників у польській державі. Опосередковано на таку версію вказує і Самійло Величко у своєму Літописі, говорячи про «тогочасну руїну та розорення».

Ікона «Деїсус», що належала гетьману І. Самойловичу

Мав братів Василя, Мартина та Тимофія. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі, але, на відміну від них, відмовився від кар'єри священника, віддавши перевагу військовій службі. Козацький літописець Самійло Величко характеризував гетьмана як людину «в письмі козацько-руським справну, розумну». Стосовно інших чеснот – «гарну вродою» та «до людей чемну і прихильну».

Очевидно, що саме освіта та згадані Самійлом Величком якості сприяли призначенню писарем Красноколядинської сотні. Трапилося це не без сприяння впливових родичів та покровителів, серед яких був генеральний писар Степан Гречаний. Можливо, завдяки зв'язкам навесні 1662 року Самойловича призначають сотником Веприцької сотні Зіньківського полку (нині село Веприк Гадяцького району). Восени цього ж року обирають сотником Красноколядинської сотні Прилуцького полку. Самойлович обіймає цю посаду до 1665 року.

Участь в антимосковському козацькому повстанні. Звільнення його учасників із Сибірського заслання

У 1665 році Іван Самойлович згадується як наказний полковник Прилуцького полку і заступає під час походу полковника Дмитра Чернявського. У 1663 році на Ніжинській раді виступив як прибічник гетьмана Івана Брюховецького. За його наказом влітку 1665 року разом зі стародубівським полковником Л. Острянином очолює козацьке військо в поході під Смоленськ. Там здобуває дві перемоги над польським військом під Гомелем та Кричевим. Саме за ці перемоги, на думку деяких дослідників, під оруду Івана Самойловича було віддано кінний найманий полк, а невдовзі – урядування в Чернігівському полку: в 1665–1666 рр. обіймає посади полкового осавула, а в 1666–1668 рр. – полкового судді. Одночасно як наказний полковник заміняє на посаді чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича, із котрим мав добрі стосунки. А в 1668–1669 рр. Іван Самойлович – уже полковник Чернігівського полку. В 1668 році разом зі старшиною Чернігівського полку, полковими обозним Савою Посудевським, суддею Марком Артемовичем та писарем Леонтієм Артемовичем Полуботком Іван Самойлович взяв активну участь у антимосковському повстанні гетьмана Івана Брюховецького. Брав участь у таємній старшинській нараді, на якій було вирішено розпочати повстання, а 29 січня осадив у Чернігові московського воєводу Андрія Толстого: «зрадник чернігівський, козацький полковник Івашко Самойлов, зібрав у Чернігові чернігівський полк з усіх містечок... і з сіл козаків і мужиків, і зі зрадником чернігівським вйтом з Гришкою Івановим, і з бурмістри із усіма міщани ... з ... великого государя ратними людьми осадили міцно ... і з гармат і з малої рушниці стріляють безперестанно», – так московський воєвода Толстой сповіщав про ці події московського царя. На цей факт із біографії гетьмана досить чітко вказує російська дослідниця Тетяна Таїрова-Яковлева.

Після обрання лівобережним гетьманом свого колишнього патрона, чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича, стає генеральним суддею.

Показав себе як успішний дипломат: вирушив до Москви на чолі козацької делегації, домогся повернення гармат та звільнення засланих раніше московським царем до Сибіру козаків – учасників повстання Івана Брюховецького.

Оправа Євангелія, що належало гетьману Івану Самойловичу

Гетьманування: наведення ладу в земельних справах, бої з турками

На Конотопській раді в Козачій Діброві 17 червня 1672 року обраний Гетьманом України. Гетьманування розпочинає з усебічної підтримки православ'я й упорядкування земельних питань на підлеглий території. У архівах збереглися універсали гетьмана на підтвердження прав на володіння різними маєтностями, виданих як представникам козацької старшини, так і монастирям. 1 липня 1672 року датовано одразу два його універсали: Лубенському Мгарському Спасо-Преображенському монастирю підтверджено права на володіння селами В'язівки, Ольшанка, Лука, Хитці, Піски та іншими маєтностями. 22 липня гетьман наказує лубенцям повернути захоплені раніше у лубенського писаря Хоми Тризни його маєтки. Не обійшов стороною новообраний гетьман і Густинський монастир, якому 4 серпня було видано універсал про підтвердження його прав на село Дейманівку та монастирські млини. 29 серпня Самойлович надав Полтавському Преображенському жіночому монастиреві Шутиківський та Крупчишин млини, які знаходилися на Будиській греблі біля річки Ворскла.

Загалом друга половина XVII ст. у політичному та військовому плані пройшла для Лівобережної України спокійно. Але вже на початку січня 1673 року ситуація ускладнюється – татари підійшли під Чигирин, стоять під містом та мають намір перейти на лівий берег Дніпра – під Гадяч. Вже на початку липня Іван Самойлович на чолі тритисячного війська заходить до Гадяча. На певний час Гадяч стає гетьманською резиденцією, і 21 липня гетьман іще перебуває тут. Цим числом датований його універсал про підтвердження прав гадяцького протопопа Григорія Бутовича на збір повинностей від жителів сіл Сари та Крутки. Згодом, уже перебуваючи в Батурині, отримує вісті від кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка про намір татар напасти на Полтавський полк. Однак рік усе ж минув спокійно. Головним досягненням 1673 року і особисто гетьмана Івана Самойловича можна вважати значний приплив населення на Лівобережну Україну з Правобережжя, завдяки чому не лише виникали нові містечка, а й значно збільшувалося населення уже існуючих. Саме в цей період української історії виникли чи значно поповнили своє населення містечка Поворскля і Поорілля: Маячка, Нехвороща, Канави, Орлик, Сокілка, Царичанка, Китай-Город, Білики, Кобеляки, Старі та Нові Санжари. Сюди у 1673 році переселилася велика кількість населення Уманщини. Основною причиною переселення людної Правобережжя до містечок Лівобережної Гетьманщини був страх перед турками і татарами, які тоді безборонно хазяйнували на правому березі Дніпра. 31 грудня 1673 року гетьман Іван Самойлович вирушає з військом із Батурина у похід на Правобережну Україну. Має на меті наведення порядку на Правобережжі. Військо рухалося територією Лубенського полку і переправилося на правий берег біля Пивогірського монастиря.

У березні 1674 року в Переяславі була скликана козацька рада, на якій офіційно склав клейноди Михайло Ханенко. Тож булаву гетьмана обох берегів Дніпра вручили Івану Самойловичу. Переяславська рада 1674 року була не просто політичною акцією: правобережні полковники справді визнали владу Івана Самойловича як гетьмана і Правобережної і Лівобережної України і виконували його накази. Одночасно гетьман намагався підтримувати добрі стосунки із Запорозькою Січчю. На початку січня 1675 року відправляє на Запорожжя з листом козака з Лохвиці. У листі до Івана Сірка та січового товариства висловлює сподівання на те, що бажання січового товариства та кошового отамана володіти Келебердою (нині Кременчуцький район Полтавської області) справдиться.

Ситуація на Правобережжі, куди вступили польські війська, ускладнювалася. Тож Іван Самойлович має на меті перешкодити походу татар на землі лівобережної Гетьманщини. Для цього відправляє тисячне кінне військо «розных полков с полдве тысячи человек» під орудою генерального хорунжого Григорія Коровки під Лубни «для осторожности сего краю и для остраху неприятелю».

У жовтні 1675 року Петро Дорошенко складає присягу на вірність московському царю. Звісно, що факт визнання царської влади Петром

Дорошенком мав викликати досить різку реакцію Туреччини, яка вважала останнього своїм васалом, а землі Правобережної України залежними від волі турецького султана. 30 грудня 1675-го і 4 січня 1676-го полтавський полковник Павло Семенович Герцик двічі повідомляє гетьмана про татарські вісті, здобуті новосанжарськими козаками. Ті наприкінці 1675 року ходили під Очаків, де здобули полоненого, який на допиті розповів про наміри турецького султана та кримського хана іти з військом на лівий берег Дніпра.

Тож Іван Самойлович тримає свої війська біля Дніпра. Навесні 1677 року турецьке військо звичним шляхом вирушило в похід на Україну. Тим часом гетьманською адміністрацією робиться усе, щоб підготувати Чигирин до облоги. 4 серпня турки розпочали облогу міста. Іван Самойлович на чолі війська у цей час перебуває неподалік річки Артополот (нині село Качанове Гадяцького району) – «за Ромном над рекою Псллом, от Ромна верст с двадцать с пять, а от Днепра будет верст со сто».

16 серпня гетьманський табір перебазується до річки Солониці під Лубнами. Наступного дня Самойлович відправляє з-під Снятина до Чигирин тисячний полк сердюцької піхоти, наказує поспішати удень і вночі. 20 серпня цей загін переправився через Дніпро поблизу Вереміївки і, пройшовши понад Тясмином через луки і ліси, з прапорами і барабанним боєм вранці увійшов до обложеного міста. 24 серпня до Дніпра підійшли й загони Івана Самойловича. Того ж дня розпочалася переправа козацького війська на правий берег Сули. Намагаючись якнайскоріше переправитися, гетьман наказує доправити на Бужинський перевіз усі наявні судна з-під Кременчука і Воронівки, але туркам вдалося зашкодити цим планам, поставивши у найвужчому місці, де планувалася переправа, гармати і відкривши шалений вогонь, не пропустивши флотилію. Козаки змушені були відступити і переправляти човни по суші. Намагаючись укріпити правий берег Дніпра, турки виставили артилерію – шість гармат знаходилося на кургані за пів версти від берега, але через далеку відстань вони не змогли зашкодити. Десять гармат стояли у самому Бужині. Натомість, за наказом Івана Самойловича, навпроти згаданих гармат було велено встановити наявну в таборі артилерію, сховавши її за очеретом і чагарником, і стріляти у відповідь. 25 і 26 серпня відбувалася активна гарматна перестрілка. На козацькій раді вирішено того ж дня обладнати наплавний міст або виготовити пороми і переправити за Дніпро три чи чотири тисячі піхоти для зайняття плацдарму для наступу. Послати ж вирішили козаків Ніжинського і Полтавського полків на чолі з полковниками. Переправа розпочалася у ніч на 27 серпня о третій годині ранку. Визначені передовими полки були посаджені на човни і відпущені за течією. Невдовзі вони пристали до острова на Дніпрі і, висадивши козаків, вирушили за новою групою війська. Звичайно, повністю безшумною переправа не була, але сполохані турки відступили, а тим часом козацьке військо, розділившись на дві частини, відбивалося від ворога й одночасно займалося спорудженням шанців. Переправа відбулася 27 серпня, після чого гетьман відіслав охотницьких полковників Іллю Новицького та Якова Павловського з кількома десятками компанійців для захоплення

полонених та збору відомостей про турецьке військо. Втім операція була невдалою: полонені своїм криком сполохали турецьке військо, викривши компанійців, які, переслідувані ворогом, змушені були чимдуж відступати до табору. 28 серпня розвідку проводили уже більш звичні до цього козаки Полтавського полку, до яких приєдналися і козаки охотницьких полків.

Результатом цих подій стало те, що після невдалого для себе бою турецька армія під командуванням Ібрагім-паші Шайтана змушена була відступити від Дніпра, а 29 вересня турки розпочали відступ і від Чигирина, таким чином знявши облогу з гетьманської столиці. Переслідувати ворога відправили полки компанійських полковників І. Новицького та Я. Павловського, полтавського полковника П. Левенця та ніжинського М. Борсука. Ряд джерел відзначають важливу роль у блискучій перемозі над турками під час першого чигиринського походу полтавського полковника Прокопа Левенця.

Успішна кампанія однак не призвела до закінчення війни з Туреччиною, завершився лише перший її етап – перший Чигиринський похід. Невдача спонукала турків до нового походу. Остерігаючись швидкого турецького наступу, 17 квітня козаки Самойловича вирушають у напрямку Лубен. Ситуація ставала все загрозливішою. Гарнізон Чигирина поповнюється новими силами. 12 травня до Чигирина прибуло шість тисяч козаків Гадяцького полку на чолі з полковником Федором Криницьким. Також гетьман спрямував до Чигирина Ніжинський і Лубенський полки, які 19 червня розпочали споруджувати глибокий рів, восьми сажнів глибини. Сам Іван Самойлович 16 травня стоїть табором під Ромнами, звідки цього ж дня віддає наказ охочекомонному полковникові Іллі Новицькому вирушити на з'єднання з Лубенським та Миргородським полками. 3 липня загони Самойловича перейшли двома мостами Сулу і підійшли до Дніпра біля Бужинської переправи. Переправа через Сулу зайняла 4 дні.

Друга облога Чигирина розпочалася 8 липня 1678 року. Ще о десятій годині ранку було помічено авангард турецької армії, який намагався раптово вдарити на сторожу, але отримав достойну відсіч. Основне ж турецьке військо, очолюване візиром Мустафою, підійшло до міста 10 липня. Після того, як зірвався пороховий постріб у Чигиринському замку, полтавський полковник Прокіп Левенець «з полком своим и из инним многи охочим товариством хотел вдарити на обози Турецкие», але гетьман І. Самойлович заборонив йому це робити. 11 серпня туркам все ж удалося здолати укріплення нижнього міста і увірватися до нього. Захисники Чигирина намагалися перейти на інший бік Тясмину, але перевантажений міст не витримав і впав – загинуло чимало людей, у тому числі полковник Гадяцького полку Федір Криницький та багато його козаків.

Після падіння міста козаки відступили до Бужинської переправи. Услід рушили турецький візир та кримський хан. Того дня військо дійшло до Гниловоди, де заночувало і наступного ранку розпочало рух до Бужина. Козаки, бажаючи помститися за чигиринську поразку, 16 серпня напали на

турецьке військо. Бій був жорстокий, але для турків невдалий. Поранення отримали призвідці козацької атаки полтавці Прокіп Левенець і Федір Жученко, які найбільше відзначилися в бою і були натхненниками перемоги. Того ж дня з метою охорони Лівобережжя від ворога та перехоплення втікачів на Правобережжя Іван Самойлович наказує полковникам І. Новицькому та Я. Павловському розташувати козаків компанійських полків у придніпровських містах – Вереміївці, Жовнині, Чигирин-Діброві та Кременчуці.

Після переправи на лівий берег гетьман продовжує і далі опікуватися правобережними територіями, намагаючись врятувати від знищення населення Правобережжя та не допустити переходу турків на лівий берег Дніпра. Для захисту Канева від татар відправляє на кілька сотень найманого сердюцького війська. Однак ті не встигли переправитися через Дніпро до підходу татар і зупинилися на лівому березі Дніпра. Тож Іван Самойлович віддає 4 вересня наказ полковникові Іллі Новицькому про відправку до Канева двох сотень козаків його полку. Невдовзі надійшла нова інформація про складне становище міста. Тому того ж таки 4 вересня гетьман наказує канівському полковнику Давиду Пушкаренку та охочекомонному піхотному Григорію Короткевичу переселити жителів міста на лівий берег Дніпра.

Ситуація, що склалася, була досить небезпечною. Турки у будь-який час могли вирушити на Лівобережжя. Гетьман постійно отримував повідомлення про дії ворога, очікував нового військового походу турецької армії в Україну у напрямку Києва. Відтак готувався до оборони: уже на початку нового 1679 року козацькі загони розташовуються біля Дніпра по містах від Ірклієва до Миргорода. Були здійснені належні засоби безпеки перед новою татарською загрозою. І не даремно. Уже 26 січня розпочався новий похід. Колишній гетьман Юрій Хмельницький у спілці з чотирма білгородськими солтанами та кримськими татарами перейшов Дніпро неподалік Черкас. Дізнавшись про це, назустріч йому вирушили Миргородський та Полтавський полки. Очолюваний Прокопом Левенцем Полтавський полк підійшов до Дніпра, розбив татарську орду під Жовнином, відтіснив її до Лукомля. 8 лютого гетьман відряджає на правий берег військо, поставивши наказним гетьманом свого сина Семена. Той витіснив загони заколотника Павла Яненка з Корсуня, зайняв Мошни, Драбівку, Черкаси і Жаботин, звідки вивів населення на лівий берег Дніпра. У ніч з 3 на 4 березня Семен Самойлович захопив Корсунь, 4 березня, рухаючись лівим берегом Росі у напрямку Дніпра, – Дереньківку, Драбівку та Мошни, а Гадяцький полк зайняв Жаботин і зустрівся з військом наказного гетьмана наступного дня біля Черкас.

Цього ж року Івана Самойловича, очевидно, більше цікавить впорядкування підвладної йому території. Влітку 1680 року проводив обміри земель, розпочавши від слобідських міст і до Дніпра. Того ж року на правому березі Дніпра «з Турками граница учинена...»

Татари продовжували набіги на українські землі, щоправда, лише невеликими загонами. Дізнавшись про один із таких набігів, гетьман Іван Самойлович 6 лютого 1681 р. наказує охочекомонному полковнику Іллі

Новицькому перевести полк у район Ірклієва та Кропивни для знешкодження загону немирівських татар. Однак попри швидку реакцію гетьмана та відправку війська для перехоплення татарського загону останній усе ж таки встиг просунути у землі Лубенського полку. Лубенський полковник тоді ж повідомляв гетьману про появу татар на землях полку, в околицях містечок Домонтова та Піщаної. Отримавши цю звістку, гетьман негайно, 8 лютого, повідомляє полковнику І. Новицькому про пересування татар у межах Лубенського полку та наказує їх перехопити.

На початку 1685 року сталася важлива подія в економічному житті Гетьманщини – впровадження орендних відносин: у лютому гетьман Іван Самойлович дозволяє «полками и сотнями» оренди «закуповати хто похочет». Самойлович бере курс на централізаційну політику, зміцнює владу гетьманської адміністрації у регіонах. Передусім у приорільському краї. Адже сюди переселили велику кількість людей з Правобережжя, тож край потребував упорядкування. Тому, коли перед Різдвом 1686 року отримав звістку про те, що козаки орільських містечок без будь-чийого дозволу погромили кримських послів, Іван Самойлович приймає досить кардинальне рішення. Він наказує полтавському полковнику «за тую их своеволю, ...всех сотников Орелских от урядов их поотставляти, а на местца их з інших городов полку Полтавского добрих и справних молодцов понасилати. Що гди по приказу Гетманском учинилося...» Однак це була явна помилка. Люди, не будучи пов'язані з вказаною місцевістю ніякими зв'язками, не знаючи місцевих звичаїв, не змогли упоратися з керуванням краю. Місцеве населення пише скаргу на нових сотників і заперечує пограбування кримських послів. Очевидно, жителі орільських містечок довели свою непричетність до згаданих подій, тому що 11 квітня Іван Самойлович відміняє своє розпорядження.

Одночасно гетьман продовжує розвивати таку прибуткову галузь економіки, як оренди. 1 березня підписує Універсал про встановлення в Україні оренд на продаж спиртних напоїв, дьогтю, тютюну та на млини, кошти з яких мали піти на утримання війська. Так, лише з названих оренд на території Лубенського полку у 1686 році обивателі мали сплатити до державної скарбниці 17 тисяч золотих.

Невдовзі підписавши «Вічний мир» із Польщею, Московське царство увійшло до складу так званої антитурецької Священної ліги і взяло на себе певні зобов'язання, як-то: збройна підтримка держав ліги – Польщі, Австрії та Венеції – у їх війні з турками.

Іван Самойлович також отримує царський указ із наказом іти в похід на Крим. Вирушив з Батурина у кінці квітня. Потому зупинився із частиною городових та охотницьких полків біля Гадяча, де провів великі військові маневри, а на початку травня на чолі 50-тисячного війська, у складі якого були дев'ять городових, два компанійських і один сердюцький полки, вже стояв під Полтавою. Тут протопресвітер Успенського собору міста, український поет Іоан Величковський підніс Івану Самойловичу ікону із зображенням покровителя гетьмана Іоанна Кущника та панегірик, присвячений гетьманові.

Незабаром вирушає з Полтави, залишивши тут невелику частину війська для охорони Лівобережжя. Розосередивши козаків уздовж Дніпра та на території Полтавського полку як прикордонного поряд із Диким Степом. 2 червня московське і українське війська зустрілися на лівому березі Орелі неподалік Самари. 150-тисячне військо вирушило у напрямку Перекопу. Однак похід був невдалим. Татари підпалили степ. Час для походу обрано невдалий – коні залишилися без трави і води. Невдовзі московські зағони і військо гетьмана мусили повернути назад.

Підступний арешт Самойловича і заслання до Тобольська на Московщині

Провал Першого Кримського походу був настільки очевидний, що московський князь Голіцин негайно почав шукати вихід зі становища. Князь мав напружені стосунки з гетьманом, бачив у ньому явного противника походу. Відтак вирішив зробити його винуватцем невдачі. Водночас гетьманом була незадоволена і частина козацької старшини. 7 липня, вже повертаючись з походу, на річці Кілчені з намови Голіцина частина генеральної старшини написала донос на гетьмана до Москви, у якому звинувачувала його у... підтримці татар та підпалі степу! 21 липня війська переправилися через річку Коломак і стали табором на її правому березі неподалік Полтави: «лагерь... состоял тогда в одной мили от Полтавы, при реке Коломаке, на просторном поле». Того ж дня В. Голіцин отримав царську відповідь на донос. Гетьманську ставку негайно оточили двома московськими полками. Гетьмана і його сина Якова московити арештували 23 липня. Але арешт Івана Самойловича спричинив антимосковські козацькі виступи. Зокрема повстали козаки Гадяцького полку. Свідчення про антимосковські повстання знаходимо у літописі Лубенського Мгарського монастиря.

Так зійшов з політичної арени Іван Самійлович Самойлович – гетьман, який зміг стабілізувати в Україні політичну ситуацію, зміцнити економіку і завершити добу Руїни. Помер гетьман у 1690 році на московському засланні – в Тобольську. Сумна доля спіткала і його синів: старшому – Григорію – відрубали голову 11 листопада 1687 року в Севську, молодший – Яків – помер у 1695 році в Тобольську.

Володимир МОКЛЯК

Заступник директора Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України

Джерело: <http://zorya.poltava.ua/zabutij-getman-ivan-samojlovich/>